

Farmaceutska služba i liječnici partizani na području Podravine

Koprivnica se nalazi na raskrsnici putova koji vodi od Zagreba do Drave i Kalničko prigorje u podravsku nizinu. Naravno da je na takvom čvorišnom položaju morala biti na udaru svih onih koji su se kretali kroz Hrvatsku od Istoka na Zapad i obratno. Tako mu je i tvrđava zapravo bila glavna točka, oko koje se je već prema prilikama, naseljavalo stanovništvo. Tu svoju ulogu potvrdila je i za vrijeme napada Turaka, bilo da su se u neposrednoj blizini vodile najznačajnije bitke, bilo da je sama tvrđava bila cilj napada. Već u XVII. stoljeću Koprivnica je bila središte krajišnika na području Podravine¹.

Kao takva morala je imati i svoju sanitetsku službu, bilo za krajišnike, bilo za civilno stanovništvo koje se tu nalazilo. Najviše podataka ima o haranju kuge, koja je uvijek ostavljala iza sebe pustoš, pa je o njoj i ostajalo najviše podataka. Jedna takva epidemija spominje se 1600. godine, ali je mnogo poznatija po zlu ona koja je harala od 1738. do 1745. godine. Po običaju, jer je medicina bila nemoćna, za vrijeme te kuge varaždinski generalat donosi odluku, da se uz franjevačku crkvu podigne i posebna zavjetna kapelica.

Zna se da je još i prije 1742. godine postojao hospital, jer te je godine kanonik Čegetek tražio da se hitno popravi, pošto će se, inače, srušiti. To se i zbilo 1746. godine ali je grad sagradio novi 1746. godine na tadašnjem Florijanskom trgu. Nalazio se izvan gradskih bedema i bio je sagrađen od drva i pletera. Nova promjena nastaje 1765. godine kada se Generalat varaždinske Vojne krajine premješta iz Koprivnice i tako napušta zgradu u kojoj se nalazio Vojni magazin. Iako se radilo o staroj i trošnoj zgradi, koja je sagrađena 1657. godine, ipak Gradska uprava dodjeljuje tu zgradu za Hospital i tu se onda smještaju siromašni i ostarjeli građani. Prema opisu dr. K. Švarca zgrada je imala jedan kat s dvije velike veže u prizemlju. Imala je svog upravitelja kojeg je imenovala Gradska uprava, a na taj je položaj imenovan 1821. godine ljekarnik magister Ljudevit Schiketanza². Za njega se navodi, da je priskrbio potrebna novčana sredstva za uzdržavanje, jer su to bile tada čiste karitativne ustanove. Osim toga je u prostorijama na prvom katu uredio pozornicu i prostor za publiku i tu je priređivao prve kazališne predstave, i sam je glumio. Gradska uprava bila je zadovoljna njegovim radom i dobio je kao nagradu 25 forinti godišnje.

Od liječnika su poznati Jovanović koji je radio i u hospitalu 1854. godine i dr. Pavle Bastasich i gradski fizik u Koprivnici dr. Andrija Ivanović.

U XIX. stoljeću se u Koprivnici razvija jaka trgovina, otvaraju se dućani, a 1868. godine počinje gradnja magistralne željezničke pruge od Pešte do Zagreba. Kako je na gradnji bilo dosta radnika pojavila se i jedna epidemija, izgleda dizenterija, te je poduzetnik gradnje Winkerheim zatražio dozvolu, da može tu smjestiti svoje bolesnike. Tako je hospital dobio karakter bolnice, te je Kr. namjesničko vijeće proglasilo hospital javnom, općom bolnicom. Ova je počela raditi 1. studenoga 1869. a upraviteljem je imenovan gradski ranarnik Jakob Winter. Uz njega je radio privatni liječnik dr. Josip Penner. Ravnatelji su kasnije gradski fizici dr. Šime Švrljuga 1871. i dr. Franjo Hermann 1872.

Jasno je da ova zgrada bivšeg magazina nije mogla zadovoljavati rastuće potrebe za bolničkim krevetima, pa je pokrenuto da se izgradi nova zgrada. Odlukom Gradskog vijeća, gradski ljekarnik mr ph. Maks Verli morao je obskrbljivati bolnicu lijekovima, uz popust od 25 posto. Mr Verli bio je ujedno član Odbora koji je formiran sa zadatkom da priskrbi potrebna novčana sredstva za izgradnju nove, moderne bolnice. Otvaranje nove bolnice izvršeno je u prvoj polovici 1875. godine.

Kada se osnivaju prve ljekarne teško je utvrditi prije XIX. stoljeća. Ipak, s velikom sigurnošću može se tvrditi da je nekakva, bar priručna ljekarna bila u Franjevačkom samostanu koji su tu došli dosta rano i koji su svoje sjelo napustili 1552. godine kada je gradu zaprijetila opasnost da ga napadnu Turci. Franjevci, po pravilima svog reda, morali su se brinuti za bolesnu subraću, te su u svim samostanima imali posebnu sobu za bolesnike nazivanu »infernaria« uz bar jedan ormar s lijekovima. U mnogim gradovima oni imaju svoje ljekarne, koje su služile i za liječenje građana, posebno siromašnih³. Dakle, po svoj prilici su i u Koprivnici imali svoju ljekarnu. Ako ne, onda su garnizoni Krajišnika, koji su tu stacionirani, svakako imali neku svoju ljekarnu ili bar tzv. Feld-Apotheke.⁴

Po evidenciji Apotekarske komore prva je ljekarna u Koprivnici osnovana 1867. i nosila je naziv »K Crnom Orlu«. Nije poznato da li ju je osnovao ranije citirani ljekarnik mr ph. Ljudevit Schiketanza, ili je ovaj bio ljekarnik garnizona i usput vodio i hospitala. Ni za drugog

ljekarnika se ne zna da li je mr ph. Maks Verli osnivač ove prve ljekarne, ali po svim indicijama jest. Naime, on je već član posebnog gradskog odbora, daje popust za bolnicu u ljekovima, a to je baš nekako u vrijeme, kada se u arhivskim podacima nalaze podaci o toj ljekar-
ni.⁵

O daljnjim vlasnicima te ljekarne postoje iscrpni podaci. Poznat je vlasnik od 1903. godine mr ph. Suhomel Eduard, koji je držao ljekarnu do kraja I. svjetskog rata. Poznato je jedino da novi vlasnik mr ph. Krešimir Derenčin 1919. godine javlja Komori, da je uzeo u praksu Andriju Paškvana, koji je pobjegao pred Talijanima iz Lovrana, gdje je prakticirao u tamošnjoj ljekar-
ni već osam mjeseci. O tome posjeduje potvrdu izdanu od Istarskog gremija.⁶

U to je vrijeme kao magister radio mr ph. Aleksandar Grlić, a kao vježbenik Ljubica Grlić. No, već 12. rujna 1920. obavještava se Glavni Hrv. Slav. Ljekarnički zbor da se u ljekarni nalazi na radu kao suradnik mr ph. Ivan Šemper, a da je istupio 10. lipnja 1920. mr ph. Hinko Rosenzweig. Za vježbenika uzima 12. rujna 1924. godine Vladimira Ortynskog, koji je bio sin dr. Hilarija »stožerskog liječnika« iz Samobora. Daljnje personalne promjene nastaju 1. kolovoza 1925. kada kao vježbenik nastupa Ivka Novačić, a 24. listopada 1925. istupa mr ph. Ivan Šemper ljekarnički suradnik, koga 6. srpnja zamjenjuje mr ph. Josip Milhofer, a 1. rujna 1926. nastupa kao vježbenik Dragan Phelaty.

Mr ph. Krešimir Derenčin vodi ljekarnu do 1932. godine, kada je preuzimaju njegovi nasljednici mr ph. Jelena Pettko-Derenčin, mr ph. Beata Derenčin i Ivan Derenčin svaki sa 1/3 suvlasništva. U ljekarni kao providnik najprije radi Bea mr ph. Derenčin od 1932. do 13. lipnja 1940. kada je u istom svojstvu naslijeđuje mr ph. Jelena Pettko-Derenčin. U ljekarni još rade aps. pharm. Rudolf Pettko kao asistent i Iva Derenčin kao stud. pharm.

Poznati su podaci za mr ph. Krešimira Derenčina, da je rođen u Križevcima 1875. da je stupio u farmaciju 1889. godine, tirocinij polaže 1892., a prve službe su mu u Beču i Graslstru u Čehoslovačkoj.⁷

Druga je ljekarna u Koprivnici »K Spasite-lju« osnovana 1888. godine po Davidu Smekalu. Već 1900. godine prelazi u vlasništvo mr ph. Vjekoslava Fischla, za kojeg znamo da je rođen u Merklin-Prestič-Pilsen u CSR. 1868. godine izraelitske vjere, da je stupio u farmaciju na naukovanje od 1885—1888. u ljekarnu mr ph. Augusta Puchta u Neverklov, tirocinij 1888. godine. U Votiću, studij na Sveučilištu u Beču, gdje je i promovirao 1900. Zanimljivo je da je u Beču završio praktični tečaj iz bromatologije. Od 1897. do 1900. godine bio je na radu u ljekarni mr ph. Davida Smekala.

Kao vježbenike prijavljuje mr ph. Fischl, Blanku Fischl 1. kolovoza 1920. i Elsu Fischl, svoje kćerke, 30. listopada 1920. Uskoro umire mr ph. V. Fischl, ljekarnu naslijeđuje supruga Hedviga ud. Fischl koja imenuje za providnika mr ph. Jurja Klarnera 3. siječnja 1924. godine.

U ljekarni će raditi kao ljekarnički pomoćnici mr ph. Blanka Fischl, a kao pripravnici Josip Milhofer (1922—1924), Barica Podunajec (1932), Tihomil Kučelj (1927), Božidar Kavran (1932), Albin Žunec (1933).

Promjene nastaju s 1. travnja 1941. kada se mr ph. Blanka Polak-Fischl odjavljuje kao suradnik u ljekarni Fischl nasljednici. Za povjerenika imenuje se mr ph. Juraj Klarner, nakon što je 5. rujna 1941. oduzeto pravo ljekarenja mr ph. Vjekoslava Fischla nasljednici jer nije državljanin tzv. »Nezavisne države Hrvatske«. Ministarstvo zdravlja NDH dodjeljuje koncesiju mr ph. Jurju Klarneru, time da inventar mora otkupiti od Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu u Zagrebu. Ova je odluka 3. prosinca 1945. stavljena izvan snage, jer se radi o odluci donijetih po okupatoru i njegovim suradnicima. Međutim, pravo uživanja se nema više kome dati, jer više nema nasljednika pok. mr ph. Vjekoslava Fischla.

Treća ljekarna u Koprivnici pripadala je mr ph. Dani Hraniloviću, koji je stavlja u promet 1926. godine. Bila je to ljekarna »K' sv. Trojstvu«, koja je izgleda dobro poslovala, jer je kao ljekarnički pomoćnik 1927. godine stupio na rad mr ph. Ivo Tonković. No, ovaj uskoro odlazi i njegovu mjesto zauzima mr ph. Milivoj Katusić 6. ožujka 1928. a on odjavljuje, pa ga naslijeđuje mr ph. Albert Karlič.

Od vježbenika u ljekarni rade od 5. prosinca 1927. Beno Wolfenson, zatim Barica Blažek od 25. kolovoza 1936. godine. Kako je ovaj iz Čehoslovačke, koja je tada okupirana od nacističke Njemačke i postaje Protektorat, to on odjavljuje daljnju kondiciju 31. prosinca 1939. U međuvremenu je ljekarnu kupio mr ph. Kuzma Mikuličić koji u travnju 1941. javlja da nema suradnika. No, već 21. svibnja 1941. godine prijavljuje da je za kratko vrijeme zaposlio studenta farmacije Stanislava Ivkovića, kao i Šteficu Škorjanec. Međutim, na zahtjev Gradskog fizikata u Koprivnici 22. srpnja 1944. imenovan je za upravitelja ljekarne mr ph. K. Mikuličića, mr ph. Božidar Paušić.

Od ostalih ljekarna na tom području nalazila se u Virovitići ljekarna »K' sv. Roku« koju je predao u promet mr ph. Milutin Radan 27. travnja 1941. godine. Mr Radan je rođen 1880. u Donjoj Stubici, stupa u ljekarništvo 1897. godine, a na Farmaceutskom tečaju filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu diplomira 1903. godine. Kondicionirao je u Novom Sadu, Rijeci, Ljubljani i Brodu na Savi do 1911. godine, kada otvara svoju ljekarnu u Virovitići. Kao ljekarničkog suradnika namješta 2. siječnja 1929. mr ph. Olgu Jindra, rodom iz Požege, koja je magistrirala 1925. u Zagrebu.

Najstarija je, svakako, ljekarna koja se nalazila u samostanu franjevacu, a koju 1867. preuzima mr ph. Ivan Besz. On se isticao i kao vrstan ljekarnik i kao kulturni radnik. Tako 1881. godine sudjeluje u osnivanju pjevačkog zbora »Rodoljub« u kojem više godina aktivno djeluje. Isto tako sudjeluje u osnivanju čitaonice, vatrogasnog društva, glazbenog društva,

Hrvatskog sokola i karitativnog društva »Okri-
lje«, osnovanog da bi se pomoglo siromašnim
učenicima u školovanju.

Od uvažanih ljekarnika još su u Virovitici
djelovali mr ph. Josip Sallopek, Jakob Bienen-
feld i Jakob Straus.⁸

U Križevcima najstarija ljekarna bila je »K'
sv. Trojstvu« koja postoji od 1770. godine i bila
je sa realnim pravom. Prvi poznati majstor vlas-
nik bio je mr ph. Sandor Margulit rođen 1865.
u Morodos u Ugarskoj, koji diplomira 1886. go-
dine i ovu ljekarnu kupuje 1900. godine od tr-
govca Hinka Pšerhofa. Suvlasnici su bili Dra-
gutin i Robert dok je brat Sandor bio providnik
budući da je bio farmaceut. Od vježbenika bio
je Matija Bjelobrk 1910., Dragutin Kett 1924.,
Marinka Malbaša 1926., te Božena Novak 1924.
godine. Ljekarnički suradnici bili su mu mr ph.
Branko Martechini, koji 1924. stupa u vojsku,
a zamjenjuje ga mr Milan Margulit, mr Branko
Martechini 1924., i mr Alfred Wannek 1923. go-
dine.

Kroz cijelo to vrijeme mr ph. Šandor Mar-
gulit bio je providnik ljekarne, ali nakon smrti
1931. godine nastaje sudski spor oko procjene
vrijednosti ljekarne, da bi se mogli isplatiti su-
vlasnici. Sporna je bila vrijednost Realnog pra-
va ljekarne, a ne njena vrijednost po prometu.
U svakom slučaju ljekarnu naslijeđuje i vodi je
kao providnik, mr ph. Milan Margulit od 1932.
godine. Margulit je rođen u Križevcima 1897.,
u kondiciji je stupio 1924., providnik je postao
1930., a vlasnik 23. studenoga 1932. godine.

Kako je mr ph. Milan Margulit bio Jevrej i
prema tome nije bio građanin tzv. Nezavisne
države Hrvatske, odlukom Ministarstva zdrav-
stva od 6. rujna 1941. oduzima mu se koncesi-
ja. Od 16 natjecatelja koncesiju za ovu ljekar-
nu dobiva mr ph. Petar Marović koji je bio
ljekarnički suradnik u Križevcima. Imetak i
inventar ljekarne bio je »podržavljen« i mr Ma-
rović ga je morao kupiti od Državne riznice. Iz
akta od 12. svibnja 1941. poznato je da mr ph
Milan Margulit nije mogao položiti prisegu vjer-
nosti, jer se nalazi »u uzama redarstva«. Nakon
oslobođenja ta je nepravda ispravljena, ali više
nije bilo nikoga, koji bi mogao naslijediti lje-
karnu.

Druga ljekarna u Križevcima osnovana je
1893. s nazivom najprije »K' crvenom križu«,
a kasnije »K' sv. Križu«. Od 1893. do 1910. godi-
ne bila je vlasništvo mr ph. Konrada Ceraj-Ce-
rića, a do 1914. godine mr ph. Bručića, od kojeg
je kupuje 30. lipnja 1914. mr Leo Scheyer. Sche-
yer je rođen u Ludbregu 1885., stupio u far-
maciju mr Fischla u Koprivnici 1903., a pro-
movirao 1909. godine i nakon kondicioniranja u
Opatiji i Slunju kupuje ljekarnu u Križevcima.

Ljekarnički suradnici su mu mr ph. Milan
Cigula, mr ph. Danica Sterk od 1929. godine,
neko vrijeme mr Avram Albahari s kojim se
sporio zatim mr Oton Heisler, 1938. godine. I
tako dolaze događaji od 1941. godine, kada i
mr ph. Leo Scheyer dijeli sudbinu ostalih ko-
lega Jevreja. Najprije se oduzima koncesija i
konfiscira imanje, a zatim likvidira. Za kon-

cesiju na natječaju javilo se 19 njegovih kole-
ga, a dobiva je mr ph. Ljubomir Rikati. Nakon
rata je i ova nepravda ispravljena, ali opet nije
bilo ni vlasnika ni nasljednika.

Treću ljekarnu u Križevcima otvara 15. prosin-
ca 1942. mr ph. Zvonimir Ciganić, koji je nije
imao mogućnosti dulje vremena voditi.⁹

No sve je to bilo predigra za vrzino kolo ko-
je se u svijetu rasplamsalo, a koje nije pošte-
djelo ni te krajeve. Koprivnicu i okolna mjesta
kao strateški važna i za zaštitu vitalnih pro-
metnica, čuvaju jake neprijateljske formacije.
Tu su njemačke jedinice, ustaše i domobrani.
Partizanske jedinice su brigada »Braće Radić«,
28. divizija i okolni partizanski odredi, posebno
Kalnički i Moslavački. Nakon duljih čarki 7.
studenoga 1943. biva osvojena prvi put i Kopriv-
nica, što je bio veliki uspjeh narodnooslobodi-
lačke vojske. Tu su se naše jedinice dobro op-
skrebile hranom, sanitetskim materijalom i o-
ružjem, a veliki broj novih partizana stupilo je
u redove narodne vojske. U veljači 1944. nepri-
jatelj ponovno osvaja Koprivnicu, ali su se i
nadalje u tom području vodile jake borbe, sve
do konačnog oslobođenja Koprivnice 5. svibnja
1945.

U svim tim borbama istakli su se zdravstveni
radnici iz tih krajeva, bilo da su se nalazili
u jedinicama NOJ i POJ, bilo da su radili u po-
zadinskom sanitetu, civilnoj zdravstvenoj službi
na oslobođenoj teritoriji ili u okupiranim po-
dručjima. U ovom će radu biti moguće obuhva-
titi samo neke istaknutije pojedince i važnije
događaje, jer bi potpuno opisivanje zahtijevalo
mnogo više vremena i prostora. Kod toga treba
odmah na početku naglasiti, da se i ovdje doga-
đaji i organizacija sanitetske službe odvijaju
podjednako, kao i u drugim krajevima, da imaju
isti razvojni put i mnoge zajedničke karak-
teristike. Naravno, kod tog valja imati u vidu
i specifičnosti ovog kraja pretežno ravničarskog
karaktera, samo s nekim manjim brdima, ali
sve ispresijecanog putovima istok-zapad, sje-
ver—jug, kojim su se služili ne samo okupatori
u našoj zemlji, nego i agresori koji su odatle
opskrbili i osvajali tuđe teritorije, posebno
u Rusiji.

Velika većina zdravstvenih radnika Koprivni-
ce i okolnih mjesta ne samo da aktivno sudje-
luje u NOP-u na okupiranom području, nego
sudjeluje i u NOVJ i POJ. Naravno da je moralo
biti i mnogo žrtava. Prvi su na udaru bili tzv.
nearijevci, koji se nisu smatrali državljanima
tzv. Nezavisne države Hrvatske, pa bi im naj-
prije sve konfiscirali, zatim likvidirali bilo iz-
ravnim strijeljanjem, bilo u logorima smrti. Za-
tim su došli na red oni napredni zdravstveni
radnici: među prvima je uhapšen dr. Zeljko
Selinger, koji je oveden u koncentracioni logor
gdje je i likvidiran.

Osim likvidiranja ustaše su se služile i pre-
mještanjem liječnika iz većih centara u manja
mjesta. Bili su to uglavnom nearijevci, pa su
tako neki dospjeli i u Koprivnicu (dr. Feđa Sar-
toirus-Fischer, dr. Miroslav Deutsch-Duić, dr.
Karel Oberhofer i dr. Tea Oberhofer. Centar ile-

galne organizacije saniteta bila je Opća bolnica u koju su se smještali ranjenici s terena, liječile obitelji naših simpatizera, slao sanitetski materijal prvim jedinicama NOVJ i slično. Tu organizaciju provodi dr. Josip Novačić iako je odmah po dolasku okupatora bio uhapšen i na intervenciju pušten. Izvan bolnice su naši simpatizeri dr. V. Vondraček, dr. S. Baneković, dr. A. Rovnij i dr. T. Bardek. Od medicinskog osoblja aktivna je bila bolničarka Mira Zuvela s Korčule, koja je bila vrijedna aktivistkinja NOP-a¹⁰

Kao i u drugim sektorima zdravstveni radnici na okupiranom području organiziraju i liječenje i opskrbu lijekovima ne samo još tada malih jedinica, nego pomažu našim simpatizerima, ilegalcima i svima kojima je potrebna zdravstvena zaštita. Tek kasnije, a posebno nakon kapitulacije fašističke Italije, sve više zdravstvenih radnika dolazi na oslobođeni teritorij i uklapa se u naš vojni sanitet.

Vojni se sanitet postupno organizira, prema prilikama i stanju na područjima u kojima su se vodile borbe, te ovisno o našoj vojnoj moći da držimo oslobođeni teritorij. Naime, on je morao djelovati bez strateških baza i duboke pozadine u kojoj bi se mogli sklanjati na sigurna mjesta ranjenici. Pogotovo je to bilo teško u Slavoniji koja je ravna, s manjim brdima i jedino su šume mogle davati neko sigurnije sklonište za ranjenike. Stoga se gradilo mnogo manjih bolnica dalje od naselja i komunikacija, kojima je bio zabranjen pristup, osim ranjenicima, bolesnicima i službenim licima. Uz bolnice manjeg kapaciteta, gradili su se bunker i koje bi za vrijeme ofanzive ili opasnosti sklanjali ranjenike. Sve je to radila stalna ekipa najpouzdanijih drugova. Polovicom 1943. godine u Slavoniji je bilo 25 bolnica s kapacitetom od blizu 1200 ranjenika i bolesnika.

Prvi sanitet, koji je vodio liječnik dr. Grujica Žarković, organiziran je u veljači 1942. u I. bataljonu slavonskoga partizanskog odreda. Prije njega dužnost sanitetskog referenta vršio je jedan učenik, koji je poznavao nešto higijene. U II bataljonu sanitetske poslove obavljao je Ivan Pašić. Sanitetski materijal sastojao se od nešto instrumenata koji su uzeti iz ambulante u Bučju i onih što je sa sobom donio dr. Žarković iz bolnice u Novoj Gradiški. Lijekova je bilo malo. Radi lakšeg manevriranja uskoro je bataljon razdijeljen u odrede, te je u jednoj bajti u Begovači bila organizirana ambulanta. Uskoro je bilo potrebno uvesti veće mjere opreza zbog epidemije pjegavog tifusa, te je početkom 1943. godine svaki vod morao imati svoju bolnicu, a masovno se vršila depedikulacija, gradili su se poljski zahodi i na kursevima osposobljavali bolničari.

Kako su prilike zahtijevale da se likvidiraju uporišta na većem području, to su se stalno napadale manje neprijateljske formacije u naseljima. U svibnju 1942. bilo je dosta ranjenika (više od 1000), što je iziskivalo velike napore da se sve ranjenike i bolesnike obradi. Dr. G. Žarković uglavnom je obilazio bolnice, noseći sa

sobom kirurški pribor i sanitetski materijal i lijekove, a kao zaštita su mu služila 4 partizana. To je ona era, kada su se i amputacije vršile bez narkoze i, uglavnom kućanskim priborom.¹¹

Stalni priliv novih boraca zahtijevao je formiranje Štaba za III. operativnu zonu u kojoj i nadalje funkciju Sanitetskog referenta obavlja dr. Grujica Žarković. Poduzimanjem većih akcija proširuje se oslobođena teritorija, ali i broj ranjenika, no u isto vrijeme dolaze novi liječnici. To su bili studenti medicine Anđelko Kučičec i Gustav Keller, koji rade u bolnicama na Psunju, a došli su u svibnju 1942. Malo kasnije, 10. kolovoza 1942. godine na oslobođeni teritorij dolaze liječnice dr. Katarina Wewern i dr. Natalija Kiseljevskaja iz Zagreba, a s njima i medicinska sestra Ksenija Krasojević, što je značilo veliku pomoć sanitetu. Ujesen 1942. dolaze još Mate Bakota stud. medicine i Rudi Damjan, i veterinar Ekrem Maglajić koji će kasnije biti referent veterinarstva u Glavnom štabu Hrvatske. (Hronike 1. c. str. 9—11)

Već u listopadu 1942. formirana je I. Slavonska ili 12. Hrvatska brigada NOVJ i POJ, u kojoj dužnost sanitetskog referenta preuzima A. Kučičec. Malo kasnije formira se i I. Slavonska divizija i štab III. operativne zone. U proljeće 1943. godine rasformiran je ovaj štab da bi se osnovao VI. korpus NOVJ i POJ, koji se naziva i 2. korpus NOV Hrvatske. Ujedno su postojale Komande pozadine i Komande područja.

U tom je razdoblju organizacija saniteta još uvijek bila manjkava. Na cijelom je području vladalo pomanjkanje lijekova i sanitetskog materijala, nabavljanje iz ljekarna bila je neorganizirano, a primijećena je i loša povezanost sa centrima iz kojih se nabavljao. O tome raspravlja referent saniteta dr. G. Žarković u svom izvještaju od 11. svibnja 1942. i daje potrebna naređenja i upute za bolju organizaciju trupnog saniteta. Pritom šalje trebovanje za nabavku potrebnih lijekova, kao i instrumentarija. Tuži se da se na bolničarske tečajeve šalju »škartovi, slabići i slaboumnici« a ne sposobni borci, posebno oni koji su završili bolničarski tečaj u bivšoj vojsci.¹²

Štab III. Operativne zone Hrvatske 23. srpnja 1942. izdaje jedinicama uputstva za organizaciju sanitetske službe. Opisuje se oprema koju imaju bolničari vodova: ranac nepromoćiv, limena kutija s lijekovima, jedne škare, 1—2 pin-cete, jodtinkture, hipermangana, benzina, jodoforma, pomast streptomicina, ambesid, jekovitol, borvaselin, cinkove masti, aspirin ili piramidoni, kombinirani prašak, carbo animalis, 10—15 cm širine, kinina i gorke soli. Ako se nabave veće količine, najprije se ova priručna torba kompletira, a ostalo šalje u bataljon.

Student medicine Nikola Stipić 25. srpnja 1942. upućen je za bataljonskog sanitetskog referenta i upravnika bolnice I. bataljona. Zatim, 26. kolovoza 1942. postavlja se dr. Katarina Wewern za upravitelja bolnice II. odreda, a Anđelko Kučičec za sanitetskog referenta odreda, time da se izvrši organizacija saniteta.¹³

Štab III. operativne zone NOR-a Hrvatske svojim raspisom od 22. rujna 1942. naređuje da se osposobljavaju postojeće i grade nove bolnice. Zabranjuje se civilnim licima pristup bolnicama, zbog konspiracije. Umjesto toga u svim mjestima, gdje je to moguće, valja uspostaviti ambulante za pregled civila. Liječnici bataljona će se dogovoriti s narodnooslobodilačkim odborima kada i gdje će se vršiti ovi pregledi.¹⁴

Već 7. listopada u borbama je 150 ranjenih partizana koji su smješteni u tri bolnice I. odreda i jednu bolnicu II. odreda. Ona se nalazila kod Gradišćanskih vrela i tu su radili stud. medicine Eugen Bakarčić i dr. vet. Ekrem Maglajić. Na Kalnik je upućen stud. med. Ivan Fras za sanitetskog referenta i jedan bolničar koji sa sobom nose kompletnu priručnu torbu i instrumentarij. Kako se pojavljuje sve više slučajeva trbušnog ili pjegavog tifusa, to se poduzimaju određene mjere, da se ne bi širile. Kao prvo bilo je naređeno da svaka jedinica, bolnica ili prolazni punkt mora imati partizansko bure za dezinfekciju. Osim toga, valja provesti propagandu ne samo u jedinicama, nego i u narodu.¹⁵

Komanda psunjskog područja 30. prosinca 1942. šalje upute partizanskim stražama, kako moraju izgledati partizanske ambulante. Zadatak im je bilo liječenje lakših rana ili bolesti, rekonvalescencija, provođenje higijenskih mjera i suzbijanje zaraznih bolesti. Morala je imati najmanje tri sobe, od toga jedna za ranjenike i bolesnike, druga za priljepčive i treća je služila kao ambulanta i za smještaj bolničara. Još je morala imati smočnicu, kuhinju, propisan zahod, sklonište od bombardiranja i rov za slučaj iznenadnog napada. Od osoblja morao je biti bolničar i njegov pomoćnik, kuharica, nadzornik kupatila i uređaja za dezinfekciju, zatim dovoljno posteljine za oko 20 pacijenata.¹⁶

Iz uputa koje su izdane za ugroženo područje Psunja, gdje su se nalazile dvije bolnice kojima je prijetila opasnost bombardiranja i osvajanja saznajemo: »da lakše ranjenike treba evakuirati, nepokretne smjestiti u bunkere koje treba izgraditi nekih 2 km dalje od bolnice, samu bolnicu treba maskirati, da nije vidljiva iz zraka«. Sve se to zbivalo početkom veljače 1943.¹⁷

Osim opasnosti od neprijatelja, još je veća opasnost bila od zaraznih bolesti, te je zabilježen veliki broj slučajeva pjegavog tifusa, od kojeg je oboljela i dr. Natalija Kiseljevskaja. Smrtnost je od 10 do 40 posto, a najviše ga ima na lokaciji Kraguj, Šeovica, Brusnik i Lipovac. Hitno je potrebno izvršiti izolaciju oboljelih i zabraniti prolazak kroz zaražena sela. Valja što prije nabaviti brošuru s uputama za suzbijanje zaraznih bolesti, a navodi se kao jedan od uzroka, da je neprijatelj proveo navodno cijepljenje protiv tifusa, a, u stvari zarazio je narod koji nam je pomagao, da bi tako onesposobio našu obranu. Osim toga bilo je mnogo kuća popaljeno, tako da su borci spavali i po štagljevima, gdje su se smrzavali, a time su više podležni bolestima.¹⁸ U izvještaju od 24. travnja 1943.

godine navodi se da ima 2000 oboljelih od pjegavca.¹⁹

Jedna od karakteristika NOR-a bila je i ta da smo u najtežim uvjetima gotovo redovito održavali sastanke, kongrese i savjetovanja. Jedan takav sastanak bila je Konferencija svih uprava bolnica II. korpusa negdje blizu Zvečeva. Održana je 5. srpnja 1943. u prisustvu dr. Natalije Kiseljevskaje upraviteljice bolnice br. 7, dr. Vili Horvat bolnica br. 1, dr. Alemka Horvat, dr. Stana Medić bolnica 3, dr. Mladen Hiršl bolnica 8, Zlata Kravanja bolnica 5, Ksenija Krajinović bolnica 2, Zdenko Drapčinski bolnica 10, Josip Smerdel zubar, stud. medic. Mate Bakota, Slavek Pavlinić referent saniteta papučko-krndijskog područja, Vilma Dević ref. san. psunjskog područja. Na konferenciji je svestrano opisano stanje u bolnicama i donesene su odluke za poboljšavanje funkcionalnosti bolnica, posebno za vrijeme ofanziva.

Već u toj prvoj fazi bolnice su izvršile svoj zadatak, jer se u njima tokom 1943. godine liječilo 8000 ranjenika i bolesnika, a smrtnost je iznosila 2 do 5 posto, koliko je po statističkim podacima bila i u savezničkim armijama koje su imale mnogo više komfora i mogućnosti liječenja u mirnijim uvjetima. Od toga je bilo 3500 bolesnika od zaraznih bolesti, od kojeg broja samo na pjegavac otpada 2000. Epidemija pjegavca pojavljuje se u proljeće 1943. pa je smrtnost bila dosta malena, iznosila je 2 do 3 posto.

Organizacija trupnog saniteta razvija se u jesen 1942. i postupno se mjestima sanitetskih referenata popunjavaju s novonadošlim liječnicima ili sa studentima medicine. Tokom 1943. godine počelo se s izobrazbom novog zdravstvenog kadra-bolničara, higijeničara, medicinskih sestara, koje su uvelike popunile praznine koje su postojale i u trupnom sanitetu i u bolnicama. Iste se godine osnivaju i kirurške ekipe, koje su u partizanskom načinu ratovanja bile neophodne i spasile mnogo naših boraca. Ujedno se počela sve veća pažnja posvećivati higijensko-profilaktičkoj službi, posebno u depedikulaciji i dezinfekciji. Za tu su službu izobraženi na tečajevima posebni tehničari-preventivci.²⁰

Navodim situaciju u organizaciji saniteta Štaba II. korpusa 4. rujna 1943. godine:

Br. I dobila je V.P.B. Psunjskog područja
Br. II uprava VP.B. Požeškog područja
Br. III uprava VP.B. Papučko-Krndijskog područja,
Br. IV uprava Daruvarskog područja,
Br. V uprava V.P.B. Bilogorskog područja
Br. VI Odjeljenje na Dilju.²¹

Na temelju dopisa Štaba XVII. udarne brigade od 2. rujna 1943. godine poslan je spisak lijekova koje će bataljon nastojati nabaviti iz ljekarne na njihovu području. Taj je spisak vrijedan, jer se iz njega saznaje, koji su lijekovi bili prijeko potrebni u ovom razdoblju prije kapitulacije Italije. To su bili: eter pro narcosi, chlor-aethyl, gumene rukavice, svila za šivanje i catgut, gaza, Pacquelin za ispaljivanje na benzin, instrumentarij za crijevnu kirurgiju

(crijevne kleme), široke tupe kuke i ostali pri-
bor, transfuzija krvi, test za ispitivanje krvnih
grupa, sredstvo za dezinfekciju sagroton, zefi-
rol, lizol, sublimat, serum protiv tifusa i gas
gangrene-streptozil, prontosol tabl. i inj. ultra-
septil, Plurazol, ambecid, neouliron, inulin, car-
diazol i ostala analeptika, zatim codein, dico-
did, morfin, dolantin, evipan, pantopon, pirami-
don, aspirin, kombinirani prašci i drugi analge-
tici, zatim talkum i 100 kg gipsa. Iz tog je po-
pisa vidljivo da je tada manjkalo mnogo instru-
menata za kirurške zahvate, te najvažniji lijeko-
vi iz farmakoterapije bivše Jugoslavije. Trebo-
vanja lijekova nakon kapitulacije Italije, i na-
kon što su ih počeli saveznici slati, imaju sas-
vim druge nazive i druge su vrste.²²

Kapitulacija Italije u ovim područjima nije
imala takvo značenje i karakter, kakvog je ima-
la u područjima koja su bila pod njenom vlas-
ću ili okupirana talijanskom vojskom. No, ipak
je indirektno utjecala na razvoj daljnjih dogo-
đaja i prilivom novih kadrova i poboljšavanjem
opskrbe. K tome valja dodati da su nakon kon-
takata i saveznici počeli davati i slati potrebni
sanitetski materijal, a i kadrove.

Odterećenje presije vojnih snaga, koje su
pripadale okupatorima s ovih područja, da bi
ih se prebacilo na druga gdje su bila potrebni-
ja, urodilo je mogućnošću novih osvajanja. Ta-
ko je bilo omogućeno i osvajanje Koprivnice
studenoga 1943. godine, kada će s partizanima
otići veliki broj liječnika: dr. Deutsch, dr. Ober-
šlik, dr. Fischer-Sartorius, dr. V. Vondraček, dr.
A. Rovnij i dr. Stjepan Baneković. Svi su se
istakli svojim radom u NOR-u.

Povratkom u Koprivnicu ustaše uvode stra-
šan teror i bolnica dobiva karakter isključivog
lječilišta za ustaše i domobrane. Vodstvo pre-
uzimaju simpatizeri režima i ne pruža se više
medicinska pomoć ranjenim i zarobljenim par-
tizanima, koje bi stavili u mrtvačnicu dok ne bi
umrli. Tako je izostalo i vrelo za nabavku in-
strumentarija i lijekova.²³

U novonastaloj situaciji sanitet sve više do-
biva karakter saniteta regularne vojske, sa svo-
jim kadrovima i izvorima opskrbe. Široka oslo-
bođena područja dozvoljavaju držanje većih
vojnih jedinica na tom području i izgradnju
sistema bolnica.

Sanitetskom vojnom službom rukovodi dr.
Grujica Žarković. Referada za epidemiologiju
povjerava se dr. Stanku Ibleru. Feferent za bol-
nice je najprije dr. Stane Medić, a kasnije dr.
Kiseljevska. Apotekarsku službu preuzima mr
ph. Boško Zdravković. Kirurgiju su vodili dr.
Koporc, dr. Robert Kukovec iz Ljubljane, dr.
Bergles, suprugi Horvat i dr. Borislav Vilić.

Odlaskom dr. Žarkovića u Glavni štab Hr-
vatske za načelnika sanitetskog odjeljenja, nje-
govu dužnost preuzima dr. N. Kiseljevska, a
u sanitetskom odjeljenju još rade dr. Krešo Šti-
mac (referada za bolnice), dr. Stanko Ibler i
A. Kučičec. Nakon oslobođenja svi su dobili ru-
kovodeća mjesta u zdravstvu u SR Hrvatskoj.²⁴

S novim liječnicima i zdravstvenim radnici-
ma popunjena su postojeća radna mjesta i kre-

irana nova. Među ovima je bio dr. Karlo Ober-
šlik aktivni sanitetski pukovnik bivše jugosla-
venske vojske. On preuzima funkciju šefa I. ki-
rurškog odjela VPB br. 3 Papučko-krndijskog
područja. Dr. Vladimir Bergles specijalista ki-
rurg, Slovenac postaje šef novoformiranog 5.
kirurškog odjeljenja VPB br. 3 Dr. Miroslav
Duić internista imenovan je šefom II. zaraznog
odjeljenja VPB br. 1, Psunjско područje. Dr.
Tea Oberhofer postaje upravitelj VPB br. 6 Dilj.
Dr. Stjepan Sutarić, bivši upravnik Doma na-
rodnog zdravlja Virovitica, odlazi u Okružni
NOO Psunj za epidemiologa. Dr. Teodora Fi-
scher pedijatar odlazi u civilni sanitet, a dr.
Koharović preuzima civilni sanitet. Tako i vojni
i civilni sanitet već krajem 1943. godine. popri-
ma svoje definitivne oblike, karakteristične za
armije koje imaju dobro organiziran sanitet.²⁵

Kako je ta organizacija funkcionirala neka
nam posluži kao primjer izvještaj Sanitetskog
odjeljenja Kalničkog područja od 15. prosinca
1943. godine. Tom sanitetu pripada: Kirurški
odjel, Zarazni odjel, Unutarnji odjel, Ambulan-
ta bolnice i Odjel za rekonvalescente. Šef sani-
tetskog odjeljenja je dr. Božidar Herkov, a od-
jele vode: Kirurški — dr. Alojzije Ronko, Zara-
zni — bolničarka Danica Šivoš, Unutarnji — bol-
ničar Stanko Štefok, Ambulantu — dr. Helena
Hellenbach, Rekonvalescentni — Juraj Bohin,
Ambulantu Veliki Poganac za vojna i civilna li-
ca šef dr. Aleksandar Rovnij. Uz njih radila su
pet liječnika i jedan medicinar. U zaraznom od-
jeljenju se nalazi 14 oboljelih od trbušnog tifu-
sa i pet od dizenterije. Tečaj za bolničare s 14
polaznika, održan je 18. prosinca.

Poneki potrebni instrumentarij i lijekovi na-
bavljaju se u ljekarnama u Koprivnici uz na-
platu. Naravno, sanitetskog materijala, posebno
zavojnog, nikad nije bilo dovoljno. Suzbija se
ušljivost, umjesto vode pije se čaj, iskopani su
zahodi i jame, ali je teško privikavanje na hi-
gijske navike, posebno na čistoću. Tako se
vrlo brzo zahodi onečiste i postaju neupotrebl-
ljivi, pa se ide na livade i iza grma vršiti nuždu.

U ambulantomata vrše se redovni pregledi
bolesnika, te je u izvještajnom razdoblju pregle-
dano 213 vojnih ili civilnih lica. Kod vojnih se
lica zapaža poboljevanje od proljeva, želučanih
tegoba, reume, kožnih oboljenja i zubobolje.
Civilima se uz preglede daju i lijekovi besplat-
no, naravno u okvirima mogućnosti.

Ovaj Sanitetski odsjek vrši nadzor i nad
Gradskom javnom bolnicom u Koprivnici, u ko-
joj se uz civile liječe i pripadnici NOVJ koji
tamo dolaze na liječenje težih slučajeva. Re-
ferent saniteta u Koprivnici bio je tada student
Dragutin Kadija, koji je radio u Komandi mje-
sta. I on je vršio nadzor nad radom bolnice.
Primjećeni su manji nedostaci i na to je uka-
zano odgovornim rukovodiocima. Naravno, u to
je vrijeme Koprivnica bila u vlasti partizana.²⁶

Za vrijeme II. svjetskog rata naša je vojska
pokazala primjerom kako se opskrba saniteta
jedne armije može obavljati bez oslonca na
svoja skladišta i pozadinu. Ta opskrba je pro-
šla razne faze: lijekovi se početno nabavljaju

gotovo isključivo iz neoslobođenog teritorija, i mnogo manje onog otetog od neprijatelja. Za sklanjanje sanitetskog materijala i lijekova kopali su se posebni bunkerji (u Pšunju), a nad njima je vodio nadzor dr. G. Žarković. Stručnu farmaceutsku službu na tom području uspostavljaju mr ph. Boško Zdravković, koji dolazi u NOVJ još u ljeto 1943. godine, zajedno s jednom domobranskom jedinicom. Malo kasnije na oslobođenu teritoriju dolaze dr. Krešo Kovačić magister farmacije koji radi u civilnom sektoru, mr ph. Ervin Deči i mr ph. Emerik Brunner njemački farmaceut koji je zarobljen u borba-ma. Nakon kapitulacije Italije GSH u ovo područje šalje dr. Đuru Akermana mr farmacije, zatim dr. Ivan Berkeša mr. farmacije, te ph. Miru Papa i stud. phar. Evu Krajanski-Akerman. Nakon pada Koprivnice, u jesen 1943. u partizane dolazi i mr ph. Jarmila Oberšlik. U tom sektoru još rade mr ph. Vlado Kušević, Marija Movrin, Marija Čavić, Stanko Ivković i mr ph. Željko Štajduhar-Kašpar. Tako je Slavonija imala vrlo dobro organiziranu ljekarničku službu, unutar saniteta i vojnog i civilnog. Ovaj će kadar, uglavnom, i preuzeti daljnju organizaciju mirnodopske zdravstvene službe u Hrvatskoj.

Apoteka VI. korpusa nalazila se u Ravnoj gori u kojoj je radio mr ph. Boško Zdravković, koji je bio i apotekarski referent štaba VI. korpusa. Pomagao mu je Mr ph. E. Brunner. Apoteka je bila u barakama u kojoj se nalazio materijal i lijekovi, galenski laboratorij, postojale su potrebne utenzilije, posude i ostali pribor.²⁷

Sanitetsko odjeljenje štaba, tada još II. korpusa NOVH, svojim raspisom od 11. rujna 1943. godine dao je svim operativnim jedinicama i pozadinskim bolnicama potrebna uputstva za rad Centralne apoteke i Glavnog sanitetskog slagališta. Time je bilo određeno:

- Trebovanja treba vršiti od 1. do 10. u mjesecu, prema propisanom formularu u duplikatu, tako da jedna kopija ostaje naručitelju a druga liferantu,

- Prigodom trebovanja potrošnog i nepotrošnog materijala treba obavezno navesti koliko toga imaju na zalih, i

- Potrošni materijal su: lijekovi općenito, tablete, pomasti, prvi zavoji, pamuk, sredstva za dezinfekciju i slično. Nepotrošni materijal su instrumenti općenito, kao: šprice, igle, toplomjeri, pincete, škare peani, Mišelove kopče, itd.,

- nakon okršaja postoji omgućnost izvanrednog trebovanja,

- kada se traže lijekovi prema posebnim receptima obavezno je zapisati za koga je, od koje bolesti boluje i u kojoj je jedinici,

- odjeli trebaju lijekove za svoje potrebe dnevno, na posebnom obrascu,

- kada se šalju trebovanja po kuririma obavezno je poslati i posude. Trebovanja poslana poštom neće se uzeti u postupak jer nedostaje ambalaža.

Nakon toga 14. rujna 1943. godine poslano je uputstvo svim Vojno-pozadinskim bolnicama, u kojima rukovanje lijekovima treba povje-

riti farmaceutu, koji je član Uprave bolnice. Dužnost im je:

- najhitnije upostaviti bolničku ljekarnu, sortirati postojeće lijekove i sanitetski materijal i da ga dovedu u ispravno stanje, a ono što nedostaje trebovati iz Centralne ljekarne,

- svaki mjesec podnositi šefu Centralne apoteke trebovanje potrošnog i nepotrošnog materijala,

- organizirati izradu običnih zavoja, rukovoditi sterilizacijom i priprema trebovanog materijala za odjele,

- u granicama mogućnosti izraditi sredstva protiv svraba i druge preparate.

Za taj rad valja osigurati posebnu prostoriju i dodati mu potreban broj pomoćnog osoblja koje će, uglavnom, izobraziti za svoje potrebe. Suvišne i velike količine pokvarljivog materijala treba slati u Glavno sanitetsko slagalište.²⁸

Lijekovi se nabavljaju iz lokalnih izvora, iz trofejnih izvora, te od Saveznika s Visa. Za Slavoniju je određena kvota od 10 posto, od Saveznika avionima je 27. listopada 1943. bačeno devet buradi, a iz ljekarne u Koprivnici se nabavlja uz naplatu. Već 18. prosinca 1943. VI. Korpus NOVJ ilegalno nabavlja, preko prof. Ivana Lalića lijekove za 2.961.200 kuna. Za taj je novac nabavljeno: 3000 amp. tetanus seruma, 3600 cijepiva protiv tifusa, 600 prontosil pro inj. 400 amp. morphin pro inj. 200 amp. za lumbalnu anesteziju, dva flakona jodoforma, dva velika glakona lizola, tri velike bale vate, 360 velikih omota vate, 2000 zavoja po 5 i 10 cm širine, 150 m gaze 500 gr čistog mentola. Svakako, ovo je bila značajna nabavka za naš sanitet.²⁹

Štab Korpusa dobio je posebno dva milijuna kuna za nabavu lijekova iz okupiranog područja. Međutim, od ranije su ostali dužni 600.000 kuna pa su najprije isplatili tu svotu i onda 1.200.000 kuna. Preko ove će se veze moći nabaviti sanitetski materijal i lijekovi i za potrebe GSH. Ali, zbog ratnih prilika sve je veća oskudica lijekova općenito, a posebno nedostaje etera, anestetika, alkaloida, sulfonamida i zavojnog materijala. Zbog te nestašice cijene lijekovima su se udvostručile.³⁰

Stoga se lijekova nastojalo što više izraditi u vlastitim laboratorijima, koji se nalaze uz Centralnu bolnicu i Centralno sanitetsko skladište. Tu se izrađuju: Sol. Vlemings, mast za svrab, fiziološke otopine Natrijeva klorata i druge, zatim sapuni, prvi zavoji, izrađena su četiri sterilizatora i slično. U listopadu 1943. godine izrađeno je 1000 prvih zavoja, a kako je u međuvremenu stigla i saveznička pošiljka u kojoj je bilo prvih zavoja, to sada ima na skladištu 3000 komada.

Postojale su i druge radionice:

krojačka: koja izrađuje zavoje, rublje za ranjenike, posteljenu i prerađuju se padobrani, a od vezova se izrađuje svila za šivanje rana,

stolarska: izrađuje Dieterichsove udlage, proteze obložene kožom, drvene štake i štapove, nosila i druge potrebne stvari,

limarsko-kovačka: izrađuje razne instrumente, škare pincete, kuke, Luerova kliješta za kosti,

Kramerove udlage i sve druge potrebne artikle od sterilizatora, do karbidnih lampi. Instrumenti su bili dobro izrađeni i poniklovani. Potrebni materijal pribavljalo se od kanta u kojima je bacan sanitetski materijal, do kvalitetnog čelika koji se dobiva demontiranjem neprijateljskih tenkova.³¹

Od saveznika su se avionima dobivali lijekovi i sanitetski materijal: bacali su iz zraka padobranima, ili su aterirali, a to se ljeti 1944. vršilo na aerodromu koji je bio improviziran blizu Mikaluša. Avioni, koji su aterirali, nosili su pošiljke oružja, hrane i odjeće za vojne jedinice i sanitetski materijal. Na povratku su uzimali ranjenike i prebacivali ih u naše bolnice na Primorju ili u Italiji. Većinom su dolazili britanski avioni, dok se sovjetski avion samo jednom pojavio. Od ambalaža u kojima se spustao materijal, izrađivali su se razni potrebni predmeti. U jednom izvještaju nabraja se da je u radionici izrađeno 180 kramerovih šina, 30 porcija, oko 20 karbidnih lampi, 30 pljuvaonica, 7 latora i 12 mašina za brzo namatanje zavoja. Osim toga, iz Koprivnice je nabavljen jedan rentgen aparat i dvije kvarc lampe, te dva autoklava.³²

Dolaskom Vlasovaca u sastav njemačke armije nastaje još jedna nova opasnost po zdravlje vojske i stanovništva, naglo širenje zaraznih bolesti, a posebno luesa. To je na sanitet stavilo nove obaveze, a kako antiluetika ranije nije trebalo, ukazala se potreba hitne nabavke tih lijekova. Nešto se neosalvarzana nabavilo iz okupiranog područja, ali se prišlo onoj poznatoj partizanskoj paroli: snadi se!. Tako su laboratoriji počeli izrađivati steriliziranu 10 postotnu bismutovu suspenziju u parafinskom ulju. Kako su se počeli na veliko upotrebljavati sulfonamidski preparati za suzbijanje veneričnih bolesti, koji su bili potrebni za liječenje ranjenika, davane su upute kako treba liječiti gonoreju. Za to se preporuča Compligon, mliječne injekcije i lokalne procedure, a sve zalihe sulfonamida trebalo je vratiti u Centralnu ljekarnu.³³

Postojala je i druga specijalizirana proizvodnja lijekova, na primjer lijekovi za oči a slala se specijalizirana okulistička oprema, koja se sastoji od: 2 postotnog sterilnog borvazelina, 10 posto kapi Argirol, jedan posto otopine Atropina, 5 posto masti Noviforma, jedan posto otopine Dakaina i još neki drugi.³⁴

Velika osvajanja, koja su ostvarena krajem 1943. i u početku 1944. godine, unaprijedila su vojni i civilni sanitet, te ljekarničku službu. Oslobođenje Koprivnice, Novigrada, Virja, Đurđevca, Novog Marofa i Varaždinskih toplica iskoristilo se za skupljanje sanitetskog materijala, lijekova, ljekarničkog pribora i literature. Osim Centralne apoteke niču nove: mr ph. Milan Einzenstein otvorio je u Podgariću 1. siječnja 1944. prvu ljekarnu na oslobođenom teritoriju. Bila je napravljena od nešto namještaja koji je skupljen po ambulantomama i ostataka ljekarne mr ph. Ante Svaline iz Čazme. Nakon toga, osnivaju se nove ljekarne u Čazmi, Samarici, Dubravi i

Garešnici. U Samarici, osim toga, bila je i Centralna oblasna ljekarna.

Opskrba se vršila i iz Zagreba preko baze koja je postojala na Sljemeni — nedaleko Kaptolske lugarnice u jednom šatoru, zatim, negdje iz Štitarjeva itd. Svi su ovi kanali dobro funkcionirali i svake nedjelje slala su se trebovanja i dočekivao materijal koji se prebacivao u pojedine jedinice na terenu. Postojala je veza i s Bečom, jer je jedan domobranski avijatičar dobavljao, uz naplatu, sve što je bilo potrebno.

Kako se to nabavljalo i na drugim sektorima, i ovdje su se držali tečajevi za osposobljavanje apotekarskih pomoćnika potrebnih armiji. U Podgorici je održavan tromjesečni tečaj za apotekarske pomoćnike koje je vodio mr ph. Vladimir Kušević i Marija Movrin, a praktičkim radom u ljekarni rukovodio je mr ph. Stanko Ivković, kome su pomagali šef ljekarne mr Marija Čanić i Željko Stajduhar-Kašpar.³⁵

Dobru organizaciju ljekarničke službe bilo je moguće uspostaviti tek nakon kapitulacije Italije, kada se jedan dio farmaceuta, naredbom GŠH, prebacuje u Slavoniju. Dakle, u rujnu 1943. godine na ovo područje stižu farmaceuti dr. Ivan Berkeš i dr. Đuro Akerman, te stud. pharm. Eva Krajanski Akerman. Iza njih dolazi mr ph. Ervin Deči, pa diplomirani farmaceut Weis, kome je uspjelo pobjeći iz jasenovačkog logora. Siječnja 1944. godine izvršena je reorganizacija saniteta u VI. korpusu, pa su raspoređeni i farmaceuti. Komanda područja Slavonskog korpusa imala je šest područja: psunjsko, diljsko, bilogorsko, daruvarsko, požeško i papučko-krndijsko, s nekoliko područnih konspirativnih bolnica. U štabu se nalazio jedan farmaceut koji je imao dužnost da sve ove institucije opskrbi lijekovima Centralnog skladišta VI. korpusa, ili iz gradova na neoslobođenom teritoriju. U divizijama su se nalazili po dva farmaceuta: referent za apotekarstvo i njegov pomoćnik. Postojala je i civilna sanitetska služba, te je u Oblasnom NOO za Slavoniju apotekarski referent bio dr. Krešo Kovačić. Uz sanitetski odsjek u ljetu 1944. godine bila je formirana laboratorija za ispitivanje živežnih namirnica. Bio je to Kemijsko-analitički zavod koji je vodio mr ph. dr. Ivan Berkeš.³⁶

Osim navedenih farmaceuta na tom su području još radili: mr ph. Stanko Ivković, mr ph. Marija Efendić-Čanić, Ana Štefanec, Jarmila Oberslik, mr ph. Milan Einzenstein, mr ph. Ante Svalina, mr ph. Kuzma Bosnić i mr ph. Vladimir Kušević. Farmaceuti su bili raspoređeni i u druge jedinice, kao Darko Štraus, Žlatko Bienefled i drugi.

Ta se organizacija sve više usavršavala u 1944. godini, da bi već krajem godine dobila oblike organizacije saniteta redovitih armija svijeta. Velikim osvajanjima nastaje slobodna teritorija iz koje će krenuti naše armije u konačno oslobođenje domovine. U toj početnoj fazi, prema Naredbi štaba VI. korpusa 24. ožujka 1944. godine izvršena je reorganizacija cijelog saniteta.

Šef saniteta štaba VI. korpusa postao je major dr. Natalija Kiseljevska, ref. san. operativnih jedinica poručnik Anđelko Kučišec, san. ref. Korpusne Vojne oblasti dr. Stanko Ibler, apotekarski referent mr ph. Boško Zdravković, ref. san. XII. divizije Damjan Rudi, ref. san. XXVIII. div. kap. Gustav Keller, šef kirurške ekipe XII. div. Rober Kukovec, a XXVIII. div. dr. Nikolaj Rozonov.

Upravitelj bolnice XII. div. postao je dr. Ivan Rupena, apotekarski referent dr. Ivo Berkeš, a XXVIII. div. dr. Ervin Deči.

Upravitelj bolnica: I/1 dr. Karel Oberšlik, I/2 dr. Miroslav Dujić, I/3 dr. Jakov Fičurin, I/4 dr. Vilko Horvat.

II/1 dr. Nikolaj Gubarev, II/2 dr. Alenka Horvat, II/3 dr. Josip Koporc.

III/1 dr. Vladimir Berglet, III/2 dr. Rene Hirzler, II/3, dr. Stane Medić, III/5 dr. Franjo Polaćek.

IV/1, dr. Marko Grdović, IV/2 dr. Katarina Wewern.

V/1 dr. Bora Vilić, V/2, dr. Krešo Štimac.

Referenti saniteta područja postali su: požezškog dr. Alenka Horvat, papučko-krndijskog dr. Stane Medić (uz druge dužnosti), daruvarskog dr. Arpad Hahn, bilogorskog dr. Krešo Štimac i diljskog dr. Tea Oberhofer.

Upravitelj sanitetske škole bila je Ksenija Krajinović.

Svi oni nakon pobjedonosnog završetka rata vrše visoke dužnosti i u civilnom i u vojnom sanitetu, u prvom redu SR Hrvatske, a zatim u FNR Jugoslaviji.

Literatura i izvori

1. Enciklopedija Jugoslavije, Knjiga 5 Jugos-Mak. str. 309
2. Svarc, K. Prvi koprivnički hospital. Zbornik »Koprivnički liječnici. 1973. str. 13—17.
3. Tartalja, H. L'histoire de la pharmacie en Yougoslavie et sa situation actuelle. Enciklopedija Jugoslavije str. 300.
4. Oko 1700. spominje se Franjo Platzer kao ljekarnik u Vojnoj krajini.
5. Popis ljekarna i ljekarnika Arhiva Instituta za povijest farmacije.
6. Dopis Hrvatsko-slavonskog glavnog ljekarničkog Zbora od 7. VII. 1919. Arhiv Instituta za povijest farmacije.
7. Arhiv Instituta za povijest farmacije.
8. Tartalja, H. L'histoire . . . I.c. str. 144.
9. Arhiva bivše Apotekarske komore. Hrvatski farmaceutski vjesnik 1941. do 1943.
10. Hrv. farmac. vjesnik str. 28—29. Mr ph. Blanka Fischl — Pollak i mati Hedviga udova ljekarnika Fischla iz Koprivnice, odvedene od nacista u logor u Poljsku i tamo obje stradale. Ljekarnik Zaloscer iz Iloka strijeljan.
11. Zarković, G. Građa za historiju sanitetske službe u NOB i Hrvatske i Slavonije. Hronika o radu sanitetske službe u NOR-u 1941—1945. Hrvatska, I. sveska, Slavonija, Beograd 1966. s tr. 1—8. Godine 1941. na Papuku i Psunju postojao je mali partizanski odred, a ranjenici su se liječili pod šatorima. Ovaj se stacionar prebacivao zajedno s jedinicama, a nekog stručnog kadra nije bilo. Opskrba je bila od seljaka, preko terenaca i omladine, koji su donosili hranu.
12. Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u NOR-u. Jugoslavenskih naroda. Knjiga 3, Beograd 1967.
13. Zbornik dokumenata . . . I.c. str. 12—18.
14. Zbornik dokumenata . . . I.c. str. 26—27.
15. Zbornik dokumenata . . . I.c. str. 28—30.
16. Zbornik dokumenata . . . I.c. str. 34—35.
17. Zbornik dokumenata . . . I.c. str. 52.

18. Zbornik dokumenata . . . I.c. str. 48 i 60.
19. Zbornik dokumenata . . . I.c. str. 69.
20. Zarković, G. Rad i razvitak sanitetske službe u Slavoniji u 1943. Zbornik dokumenata NOR-a.
21. Dopis Sanitetskog odjeljenja Štaba II. korpusa. Zbornik dokumenata, knjiga 3 str. 176.
22. Dopis Štaba 17 udarne brigade svojim bataljonima. od 2. IX 1943. Zbornik dokumenata, knjiga 3.
23. Svarc. Koprivnički liječnici . . . I.c. str. 29—31.
24. Zarković, G. Građa za historiju sanitetske službe za vrijeme NOB u Hrvatskoj i Slavoniji. Hronika o radu san. službe u NOR-u 1941—1945. str. 22—24.
25. Izvještaj VI. korpusa NOVJ od 4. XII 1943. Zbornik dokumenata knjiga 2. str. 416.
26. Zbornik dokumenata NOR-a Knjiga I str. 144, 145, 418.
27. Deči, E. Razvitak apotekarske službe u NOV i NOB-u Slavonije, Farmaceutski glasnik Zagreb VII/1951/11, 434—436.
28. Zbornik dokumenata 3, str. 184, 185.
29. Zbornik dokumenata knjiga II. str. 214. dokument od 9. X 1943.
30. Zbornik dokumenata, Knjiga II. str. 385.
31. Deči, E. Razvitak . . . I.c. str. 434—436.
32. Deči, E. I.c.
33. Zbornik dokumenata knjiga III. Mjesečni izvještaj S.O. Štaba VI korpusa NOV od 14. II 1944.
34. Zbornik dokumenata knjiga II str. 416.
35. Deči, E. I.c.
36. Akerman, Đ. Razvoj farmaceutske službe VI korpusa (Slavonija) Hronika o radu I.c. 249—252 str.

S A Ž E T A K

Koprivnica već 1742. godine ima hospital i važan je punkt Vojne krajine, koja tu drži svoje magazine. Nova se bolnica osniva 1875. godine. Iznose se podaci o ljekarnama (prva osnovana 1867. godine), i o ljekarnicima. Posebno je obrađeno vrijeme II. svjetskog rata kada mnogi farmaceuti nearijci i demokratski gube živote. Dotle se u bolnici liječnici uklapaju u rad narodno-oslobodilačkog pokreta i neki tu gube svoje živote kao simpatizeri.

Prve partizanske jedinice gotovo da i nemaju svoj sanitet, nego sve nabavljaju iz Koprivnice i drugih gradova od naših simpatizera. Prva organizacija nastaje kada sanitetsku službu preuzima dr. G. Zarković. Po teško pristupačnim predjelima osnivaju se bolnice i zemunice za sklanjanje ranjenika za vrijeme bombardiranja ili ofanziva.

Uskoro se osnivaju štabovi za trupni i civilni sanitet unutar Štaba III. operativne zone. Već 1943. godine u bolnicama se liječi 8000 ranjenika i bolesnika, od toga 3500 zaraznih, 2000 s pjegavim tifusom. Mortalitet je 2—3 posto kao i u drugim armijama sa svim pogodnostima.

Opskrbu lijekovima preuzima mr ph. B. Zdravković i postupno se popunjuju druga mjesta u kojima farmaceuti rade. To su Centralna ljekarna, s centralnim skladištem, ljekarništvo u bolnicama i divizijama, pozadinski sanitet i civilni sanitet. Opskrba se vrši u vlastitim radionicama i laboratorijima, iz trofejnih sredstava, kupnjom za novac, te poklonima naših simpatizera na neoslobođenoj teritoriji.

Već krajem 1944. godine Vojni sanitet ima sve prerogative kao i u drugim modernim armijama.